DOI:10.5817/cshr.2025.27.2.4

STUDIE

Pamäť SNP v rodine vidieckej inteligencie a postsocialistická stredná trieda[1]

JURAJ BUZALKA

Memory of the Slovak National Uprising in rural intellectual families and the post-socialist middle class

The text deals with the influence of several parallel and mutually exclusive interpretations of the past in the whirlwind of regimes and memory politics, as well as the continuity of values in family memory. Memory of the SNP does not fill in the gaps in the true story of the family of an Evangelical pastor, as this is impossible without additional data from a distance of eighty years. The text is rather about how fundamental historical events are remembered in society and at home from the perspective of the year 2025 and what role rural intelligentsia plays in the memory of democracy.

Keywords: memory of the Slovak National Uprising, intellectuals, politics of memory, post-socialist transformation

„*Potvorsky ťažké je klamať, keď človek nepozná holú pravdu.*“ Péter Esterházy

V tejto úvahe sa druhý život SNP prejaví ako rodinná pamäť dvakrát. Prvýkrát sa týka spomínania na Povstanie a na rodinnú históriu, ktorá tomuto času predchádzala. Druhýkrát sa dotýka dokumentov o ranom období komunistického režimu. Povstanie tu pravdepodobne zabránilo najhoršiemu, ale druhý-

1 Prvá verzia príspevku odznela na seminári Česko-slovenskej komisie historikov na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici 9. 4. 2025. Za pomoc a diskusiu ďakujem najmä Richardovi Pavlovičovi, Denise Nečasovej a Maríne Zavackej. Za cenné pripomienky a rady tiež ďakujem anonymným posudzovateľom časopisu.

krát otvorilo otázky, ktoré napríklad v svetovej literatúre rozobral Péter Esterházy. Išlo o prácu *Opravené vydanie* (2006) k monumentálnemu dielu o rodinnej pamäti aristokratickej rodiny *Harmonia Caelestis* (2001).[2]

Kľúčovým tvrdením tejto úvahy nie je banálny fakt paralelnej existencie viacerých, alternatívnych ba aj vzájomne sa vylučujúcich interpretácií minulosti vo víre režimov, ani konštatovanie o automatickej korekcii pamäte v závislosti na aktuálnej mocenskej konštelácii. Oba druhé životy SNP v tejto eseji nie sú o vyplnení slepých miest v skutočnom príbehu rodiny vidieckeho farára, keďže to sa bez existencie dodatočných dát z odstupu osemdesiatich rokov ani nedá. Text je o tom, ako sa v spoločnosti a doma spomína na zásadné dejinné udalosti z perspektívy roku 2025. Tento pohľad konkrétnejšie slúži na reflektovanie postavenia donedávna kľúčovej vidieckej inteligencie pre pamäť demokracie na Slovensku.

Pamäť po totalite

Spomienky a identity nie sú fixné veličiny, ale reprezentácie alebo konštrukcie reality, skôr subjektívne ako objektívne. Ľudia neustále prepracovávajú svoje spomienky, aby vyhovovali ich súčasným identitám v rámci komplexných mocenských vzťahov, ktoré určujú, čo sa spomína (alebo zabúda), kým a s akým cieľom. Zároveň pamäť a identita „vytvárajú" vlastnú politiku, ktorá formuje spoločenské vzťahy a postoje.[3]

V rámci interdisciplinárnych štúdií pamäte sa antropologické skúmanie sústreďuje na vzťahy a praktiky, ktoré pochádzajú z jednotlivca, ale „sú abstrahované od subjektu „ku kolektívu „sociálnych osôb"".[4] Namiesto zamerania sa na kognitívne a emocionálne mentálne procesy či spomínanie na úrovni spoločenských makroštruktúr sa sociálni antropológovia zameriavajú na aktívne sociálne spomínanie. Osobitnú pozornosť venujú úlohe pamäte pri legitimizácii alebo delegitimizácii sociálnej štruktúry a tomu, ako súvisí konkrétne poznanie minulosti s organizáciou spoločnosti. Táto perspektíva siaha k poznámkam Erica Hobsbawma (1971) o nevyhnutnosti integrácie všeobecných modelov

2 ESTERHÁZY, Péter: *Harmonia Caelestis*. Bratislava 2001; ESTERHÁZY, Péter: *Opravené vydanie. Príloha k Harmoniii caelestis*. Bratislava, 2006.

3 GILLIS, J. R.: Introduction: Memory and Identity, the History of a Relationship. In: GILLIS, J. R. (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton 1994, s. 3–24.

4 PINE, F., Kaneff, D., HAUKANES, H.: Introduction: Memory, Politics and Religion – A Perspective on Europe. In: PINE, F. , KANEFF, D., HAUKANES, H. (eds.), *Memory, Politics and Religion: The Past Meets the Present in Europe*, Vol. 4. Halle Studies in the Anthro pology of Eurasia. Münster 2004, s. 1–29.

spoločenskej štruktúry a zmeny, ako ich pozorujú historici, so špecifickými javmi, ako ich študujú antropológovia.[5]

Práce o dôležitosti interpretácie minulosti po štátnom socializme zdôrazňujú, že spomienky boli uchovávané v opozícii voči dejinám štátu, a preto tieto spomienky slúžili ako surovina pre legitimizáciu alebo spochybňovanie oficiálnych dejín po páde komunistických režimov.[6] Interpretácia alternatívnej, legitímnej minulosti však existovala aj mimo formálne politických sfér. V tejto úvahe sa zaoberám spomienkami iniciovanými z dvoch takýchto zdrojov. Prvý kotví minulosť vo vzťahu k rodine a príbuzenstvu, v ktorom sa spája genealogická kontinuita a história národa či štátu. Druhým zdrojom pamäti je násilie. Spomienky naň sú sporné, keďže sú spojené s politikou a ideológiou.

Moderné národy vo väčšine východnej Európy vznikli v dôsledku centralizácie národného štátu, najmä rozvoja komunikačných technológií, rozšírenia byrokracie a vzdelávacích systémov. Štáty sa sformovali ešte pred plnohodnotnou integráciou väčšiny roľníckeho obyvateľstva do priemyselnej spoločnosti. Spoločenská vrstva, ktorá zohrávala kľúčovú úlohu pri štátnej mobilizácii pozostávala z vidieckej inteligencie, najmä zo zamestnancov a reprezentantov cirkví. Duchovenstvo tak bolo významné pre kanonizáciu a propagovanie minulosti (Brock 1992: 22) a toto jeho elitné postavenie pretrvávalo napriek perzekúciám až do neskorého štátneho socializmu.[7]

Autori Gil Eyal, Iván Szelényi a Eleanor Townsley tvrdia, že postsocialistický režim vznikol „vytvorením kapitalizmu bez kapitalistov".[8] Tento proces charakterizovali ako novú, osobitú stratégiu prechodu, ktorú prijala aliancia technokratických a intelektuálnych elít v spoločnostiach, v ktorých pred zavedením trhu neexistovala silná trieda súkromných vlastníkov. Najdôležitejším mechanizmom inštalácie kapitalizmu bola reprodukcia rôznych foriem kapitálu založených na statuse, prestíži, zručnostiach a sociálnych väzbách, ktoré si elity udržiavali a reprodukovali napriek zmenám režimov.

Ako pripomínajú sociológovia Magda Craciun a Stefan Lipan, v postsocialistickej Európe sa „stredná vrstva" a „dobrý život" stali vzájomne zameniteľný-

5 HOBSBAWM, Erik: From Social History to the History of Society. In: *Daedalus* 100, 1971, 1, s. 20–45.

6 WATSON, Rubie S. (ed.). *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Santa Fe 1994.

7 BROCK, Peter: *Folk Cultures and Little Peoples: Aspects of National Awakening in East-Central Europe*. New York 1992.

8 EYAL, G., SZELÉNYI, I., TOWNSLEY, E.: *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London 1998.

mi.[9] Dialektický vzťah týchto tém spôsobuje, že strednostavovské ašpirácie, napríklad v rovine praktizovania demokracie, sa stávajú etickými a odpolitizovanými normami. Obe témy, stredná vrstva i dobrý život, tak udržujú idealizáciu stredného stavu napriek krízam a frustráciám v spoločnosti medzi ašpirujúcimi strednými vrstvami ako aj etablovanými členmi strednej triedy.

Nastolenie demokratického režimu po roku 1989 s ukotvením v hodnotách strednej vrstvy potvrdilo aj pretrvávajúci význam inteligencie pre nastolenie a legitimitu tohto režimu. Ideovo najvyhranenejšou a najpripravenejšou vrstvou vo vzťahu k projektu liberálno-demokratickej globalizácie deväťdesiatych rokov boli hlavne mestskí disidenti, väčšinou intelektuáli a umelci, ktorí sa organizovali v opozícii voči komunistickému štátu. V prostredí Slovenska bola organizovaná aj relatívne slobodná náboženská sféra. Neexistoval v nej otvorený disent, skôr vytrvalá rezistencia a neformálna autonómia, ktorej pomáhala rezignácia policajného štátu na väčšiu kontrolu skupín a oblastí, považovaných z hľadiska centier moci za okrajové. Takými boli všetky oblasti krajiny okrem veľkých miest.

Až neskoršie postsocialistické zmeny postavenie „tradičnej" strednostavovskej elity oslabili. Významným prejavom zmien bola rastúca migrácia a sociálna diferenciácia z hľadiska spôsobov života, ako aj individualizácia v sfére živobytia a spotreby. Zásadný vplyv na preformátovanie sociálnej štruktúry národného štátu, a tým aj postavenia inteligencie v ňom, mala digitálna revolúcia a nástup sociálnych sietí. Tento trend ešte viac deteritorializoval a decentralizoval spomínanie.

Zároveň prebehla zmena organizácie príbuzenstva, tak z hľadiska prenosu poznatkov medzi generáciami, ktoré menej komunikujú kvôli oslabeniu každodenných kontaktov, ako aj z hľadiska oslabenia hodnotovej (teda aj pamäťovej) solidarity. Inými slovami, tradičná rola inteligencie ako vrstvy určujúcej a strážiacej interpretáciu minulosti v lokalizovaných komunitách sa v informačnej spoločnosti vytráca. Spolu s krízou expertného poznania ide teda o zásadnú zmenu spomínania a zabúdania. Úpadok významu vidieckej inteligencie sa prejavuje tak v úspechu nekanonických foriem spomínania (alternatívne a dezinformačné interpretácie minulosti), ako aj v úpadku legitimity strednostavovských ideálov demokracie, ku ktorým počas nedemokratických režimov i krátko po nich vzhliadali aj širšie spoločenské vrstvy.

Na príklade rodinnej pamäte sa preto snažím ukázať, že dejinný automat v podobe kanonizácie Slovenského národného povstania po roku 1989 ako pa-

9 CRĂCIUN, Magdalena, LIPAN, Ștefan: Introduction: The Middle Class in Post-socialist Europe: Ethnographies of Its "Good Life". In: *East European Politics and Societies*, 2000, 34, 2, s. 423–440.

mäte slovenskej demokracie je primárne víťazstvom strednostavovského spomínania, ktoré spravodlivo súperilo s komunistickým výkladom Povstania ako triedneho boja.[10] Tento kanonický naratív však atrofuje kvôli oslabeniu pozície inteligencie ako opatrovateľky pamäte.[11] „Opravené vydanie" konkrétnej rodinnej pamäte sa tak v tejto úvahe snaží formulovať východiská ako takúto demokratickú pamäť posilniť.

Pred opraveným vydaním

Vybavujem si situáciu, keď som takmer štvorročný hľadel cez okno na padajúci mokrý sneh na cestu pred domom starých rodičov z maminej strany. Zhromažďoval sa tam pohrebný sprievod, ktorý v januári 1979 odprevadil na cintorín v Ostrej Lúke pri Zvolene, malej evanjelickej dedine na severnom okraji Štiavnických vrchov, môjho starého otca Juraja Buzalku, evanjelického farára v Stredných Plachtinciach a Dunajskej Lužnej. Ako syn drobného roľníka sa narodil v roku 1910 v Žibritove medzi Krupinou a Banskou Štiavnicou. S mladším bratom Jánom ho vychovala matka, keďže otec im mladý zomrel. Vdove sa podarilo „chlapca vyštudovať". Najprv za gymnazistu v Banskej Štiavnici, potom za absolventa teológie v Bratislave a Štrasburgu.

Narodil som sa ako jeho vnuk v roku 1975 v Partizánskom, kde sa môj otec stal tiež farárom. Vyrastali sme však s bratom v Hontianskych Moravciach, neďaleko Šiah, v najjužnejšom podhorí Štiavnických vrchov. Starý otec tam pol storočie predtým krátko slúžil ako kaplán. Väčšinu aktívneho života ale spojil s pôsobením v Stredných Plachtinciach, na hranici Hontu a Novohradu, vtedy v okrese Modrý Kameň, kde sa aj oženil s dcérou učiteľa Magdalénou Pántikovou. Narodil sa im otcov starší brat, môj otec a ich mladšia sestra. Práve tá nemohla prísť na pohreb, ktorý som pozoroval z okna. Bola odsúdená v neprítomnosti za opustenie republiky, z ktorej emigrovala po invázii vojsk Varšavskej zmluvy. Zvyšok života prežila v Ženeve, kde som ju ako bezdetnú pochoval v roku 2010.

10 K problematike vzťahu komunistov a Povstania pozri napr. KŠIŇAN, Michal: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe 1945 – 1960*. Kraków 2012.

11 Pamäť inteligencie, viditeľná napríklad v posune spomínania v literatúre od aktérov Povstania ako úradníkov a učiteľov k reprezentantom robotníckej triedy, začala slabnúť už v časoch komunistického režimu – pozri. ZAVACKÁ, Marína. Literárne podoby Slovenského národného povstania v prvej povojnovej dekáde. In *Slovenská literatúra*, 2024, 71/5, s. 494–511.

Starý otec neskôr pôsobil medzi presídlencami z kraja M. R. Štefánika, z Košarísk, ktorí si osvojili pôvodne nemecký evanjelický kostol v Dunajskej Lužnej. Veľa o tomto období šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov viem od starkej a otca. Blízkosť Bratislavy im ponúkala možnosti stretávať sa s priateľmi a rodinou. Starká spomínala návštevy vo vile „u Štefánikovcov", ktorú neskôr kontroverzne získal Vasil Biľak a jeho zať. Rodina Ivana Štefánika, účastníka Povstania a povereníka spravodlivosti za Demokratickú stranu, dostala vilu po vojne do prenájmu. Hoci bola opustená, Štefánikovci ju odmietali kúpiť, keďže pochádzala z arizácie.[12] Štefánikovým zaťom bol lekár Pavol Breier – hovorili sme mu ujo Palo – , otec známeho psychiatra Petra a fotografa Pavla. Uja Pala si pamätám viackrát z návštevy v Hontianskych Moravciach, ba raz aj z jeho ordinácie v nemocnici na Mickiewiczovej ulici. Často chodieval do susedných dudinských kúpeľov, podobne ako ujo Ďuso, ako sme volali brata starej mamy, známeho herca národného divadla Júliusa Pántika.

Ako chlapca ma fascinovala jeho popularita. Ako rodina sme sa ňou pýšili, no interne sme debatovali o dani za takéto postavenie. Charizmatický muž a špičkový umelec mal vilu pri hrade. V čase môjho detstva bol na vrchole kariéry, chodieval na poľovačky s mocnými a zo svojej pozície samozrejme pomáhal legitimizovať režim ako aj iní vtedajší úspešní členovia elity. Príhovor z jeho postavenia však rodine často pomohol. Vďaka kontaktom sprostredkoval pomoc špecialistov, nákup diel u spriatelených umelcov, prístup k zriedkavejšie dostupným službám. Samozrejme sme uja Ďusa, deda vlastných štyroch vnukov, mali veľmi radi, keďže nám vďaka relatívne blízkemu vzťahu so sestrou, ktorá opatrovala ich matku Malvínu, trochu nahrádzal otcovho otca, ktorého sme s bratom nezažili.

Mňa fascinoval najmä jeho osobný kontakt s ľuďmi. V tom si boli so sestrou podobní. Niekedy v hlbokých osemdesiatych rokoch ma napríklad viezol na prázdniny k otcovmu bratovi Ivanovi do Bratislavy. Mal dohodnutý nákup tenisových loptičiek, keďže sa tomuto pre nás z dediny panskému športu venoval. Loptičky boli úzkoprofilový tovar a bežný človek sa k nim ľahko nedostal. V nitrianskom Priore neprišlo nikomu čudné, že národnému umelcovi sa poskytne podpultový tovar priamo z rúk rozcítenej vedúcej.

Viacero kontaktov zostalo rodine ešte z ostatných mesiacov vojny, kedy mešťania odchádzali na vidiek v Plachtinciach, keďže sa tam dalo lepšie skryť napríklad pred bombardovaním. Starkú som ešte v deväťdesiatych rokoch sprevádzal na návštevách za kamarátkami. Teta Šaca, teta etnologičky Marty Botí-

12 Dostupné online: https://domov.sme.sk/c/7093774/vila-pod-slavinom-bilakovi-zostala-vysetrovanie-islo-do-stratena.html.

kovej, už tuším nežila, ale na pani Cígerovú, neter Jozefa Cígera Hronského, spisovateľa, ktorý emigroval ako významný predstaviteľ režimu Slovenského štátu, som stretol niekoľkokrát. Vždy ma zaujímalo, ako sa tie dve osoby, jedna evanjelička, druhá katolíčka, jedna čechoslovakistka, druhá neter ľudáka, mohli vlastne zoznámiť a kamarátiť.

Z Moraviec u rodičov si pamätám návštevy Ľuby Pavlovičovej Bakovej, etnografky a spoluzakladateľky Lúčnice, ktorá sa tiež pravidelne zastavila pri príležitosti návštevy kúpeľov. So starkými sa poznali ešte z mladších čias, kedy v Plachtinciach nakrúcali etnografický film. Na otcovej fare si pamätám stretnutie s literárnym historikom Rudom Brtáňom, ktorý sa okrem iného venoval práci o Bohuslavovi Tablicovi, klasicistickom básnikovi, pochovanom pri moravskom kostole. Pod jeho pamätnou tabuľou na budove fary som si naivne predstavoval slávnu intelektuálnu minulosť kraja detstva, aké to bolo, koncom osemnásteho storočia, v čase založenia Učenej spoločnosti banského okolia. Blízkosť Ostrihomu a koniec koncov aj Budapešti, odkiaľ sa vinula hlavná cesta na Krakov, dodávali reálnej periférnosti dediny môjho detstva akúsi dočasnosť a spájali ju s intelektuálnymi dejinami "veľkého sveta".

Detská pamäť samozrejme nie je o inteligentoch na návšteve. Žili sme bicyklami, schovávačkami u starých rodičov kamarátov, gulášmi s „úradskými", ako sme volali otcových cirkevných funkcionárov. Ale aj zaváraním uhoriek, varením kečupov, polievaním záhrady, každoročnými zabíjačkami, okopávaním zemiakov, oberačkami a občasným stáčaním vína. Medzitým otec s matkou pracovali. Otec samozrejme hlavne z domu, matka dochádzala do Levíc a potom do Dudiniec. Veľa sa politizovalo. Otec zdedil zvyk po starom otcovi, že počúval rádio a čítal noviny deň a noc. Jadrovej vojny som sa tak bál aj večer v rodičovskej posteli, kedy o zbrojení informovala Slobodná Európa, Hlas Ameriky a Rádio Vatikán.

Neúplný zoznam osôb, ktoré si pamätám z detstva, je však zaujímavý z hľadiska životného štýlu a socializácie, ktorý sme mali podobný ako starí rodičia. Aj utužovanie názorov a formovanie pamäti sa odohrávalo okolo nášho jedálenského stola. Vyrastal som vo farárskej rodine v druhej polovici dvadsiateho storočia, vedomý si príslušnosti k dočasne utlmovanej, ale relevantnej súčasti vidieckej inteligencie, kde sa kritizoval vtedajší komunistický režim. Dokonca aj pred otcovými nadriadenými či kolegami, o ktorých sa po roku 1989 ukázalo, že boli spolupracovníkmi Štátnej bezpečnosti. Ako často zdôrazňoval otec, nič z toho, čo som doma počul, hlavne nesmiem rozprávať v škole. To bolo pre rodinnú pamäť tiež zásadné zistenie, najmä v kontexte návštev príslušníkov Štátnej bezpečnosti.

Moje vedomosti o starom otcovi sú teda sprostredkované, zapadajú však do pozície akejsi trpenej, no stále váženej spoločenskej vrstvy na periférii. Do schémy zapadali aj otcove obľúbené návštevy bývalých gazdovských rodín v rámci pastorácie. Synovia a dcéry bývalých „kulakov", často vyštudovaní poľnohospodári, bývali k štátnemu socializmu podobne kritickí ako my. Nižší stupeň dôvery sme pestovali len voči učiteľom, kvôli ich silnej ideologickej kontrole. Oni sa až do neskorých osemdesiatych rokov osobným vzťahom s nami kvôli práci v ideologickom školstve tiež snažili vyhnúť. Lekári a lesníci, najmä ak neboli v strane, však tiež patrili k nám.

Otec sa komunikácii s rôznymi ľuďmi naučil od svojho otca. Zdedené remeslo vedel vykonávať aj vďaka dobrému hlasu, čo sa v Honte rátalo podobne pozitívne ako „krátka kázeň a dlhá klbása". A ešte víno bolo dôležité, lebo sa okolo neho krútil spoločenský život v duchu hesla „kto sa cíti z Hontu rodák, ten rád pije samorodák!" Stará mama prežila manžela o takmer tridsať rokov. Pochovali sme ju v roku 2007 do rodinnej krypty v Ostrej Lúke, ktorú si spoločne pripravili v rodisku nevesty so svatovcami.

Rok pred starkinou smrťou som sa vrátil z päťročných štúdií v Nemecku a Británii. So starkou som však pravidelne trávil čas hlavne ako študent bratislavskej univerzity v deväťdesiatych rokoch. To bolo kľúčové obdobie tak pre ustálenie demokratickej pamäte po páde komunizmu ako aj čas dospievania, v ktorom si mladý človek formuje dlhodobé hodnotové nastavenie. Ako dcéra a vnučka učiteľa a manželka farára mala stará mama osobitne vycibrenú kulinársku zručnosť – podľa dobrej tradície strednostavovských rodín z južných oblastí Slovenska ako dvojjazyčná navštevovala školu pre gazdiné v maďarskom Aszóde – ako aj nie vždy rovnostársky, hoci srdečný vzťah k „bežnému" ľudu. Otec vraví, že na organe hrávala dobre, ale pre mňa zostali nedosiahnuteľné jej „panské" recepty.

Z rozprávania v rodine mi najviac utkvelo v pamäti starkého štúdium v zahraničí. Ako držiteľ Masarykovho štipendia strávil takmer dva roky vo Francúzsku (od 1. 10. 1932 do 1. 7. 1934). Ešte v roku 1938 vycestoval na kurz do mesta Tours a potom v roku 1947 absolvoval zájazd duchovných po severských krajinách. Tak štúdium v meste Alberta Schweitzera (1875 – 1965), v čase jeho štúdií už významného štrasburského teológa a lekára, ako aj neskoršie študijné cesty bezpochyby vplývali na život po návrate.

Podľa vlastného životopisu bol starý otec v septembri 1938 mobilizovaný ako podporučík duchovnej služby (prepustený 6. 10. 1938). Ako poručík v zálohe bol opäť povolaný v rokoch 1939, 1941 a 1942, vždy na pár mesiacov. Okrem svadobnej fotografie v spoločnosti manželky a moderne oblečenej spoločnosti pred reprezentatívne vyzerajúcim domom krátko pred vojnou – okrem

starých rodičov rozpoznávam len uja Ďusa a tipujem starkého brata Jána – a fotky, na ktorej sa spod fúzov smeje so mnou ako vnúčikom na rukách niekedy v lete druhej polovice sedemdesiatych rokov, je jeho podobizeň v uniforme najviac zapamätateľná. Akoby tieto tri fotografie – svadba, vojenská služba a starký s vnúčikom – rámcovali kľúčové témy, ktoré spájajú rodinnú pamäť s dejinami štátu a Európy.

Juraj Buzalka, frekventant školy pre dôstojníkov, Bratislava 1934.

Juraj Buzalka, ev. a. v. farár
v Stredných Plachtinciach
okolo roku 1936.

Svadba Juraja Buzalku a Magdalény Pántikovej 28. 8. 1939. Dolný rad: ženích Juraj Buzalka a nevesta Magdaléna, vľavo sesternica nevesty Viera Pupáková. Horný rad v strede nad nevestou otec Július Pántik (1886 - 1968), vľavo jeho manželka Malvína, rod. Sláviková (1902 – 1983), vpravo matka ženícha Zuzana, rod. Petrová (1890 – 1978), brat ženícha Ján (1913 – 1993), brat nevesty Július Pántik (1922 – 2002). Fotografia pred Galovým domom v Dolných Plachtinciach.

V osobnom životopise z archívneho dokumentu pod názvom „Krátky osobný spis Ministerstva obrany“, ktorý vznikol po vojne, starý otec píše:

„Povstania som sa neúčastnil priamo, keďže som v tom čase mal na starosti dve farnosti /Plachtince a Príbelce/ a nebol som povolaný do činnej služby, ačkolvek som sa dal k dispozícii, pretože v tom čase mali dosť dôstojníkov duchovnej služby. Avšak poskytol som útulok viacerým osobám po likvidovaní povstania. Medzi nimi aj ppluk. Červenej armády Serg. Gladkému, ktorý údajne pôsobil u generálneho štábu v B. Bystrici. Taktiež som sa staral aj o útvar francúzskych partizánov, ktorí sa boli utiahli sem po bojoch o Krupinu. Zdržovali sa v mieste po dobu 6 týždňov a dochádzali pre správy, rôzne potreby aj z čabradských hôr, kam sa boli utiahli po príchode nemeckej armády. Útvar pozostával z 2 čiet a veliteľom bol Lt Geysselyˮ

V horách severne od Plachtiniec sa nachádzala časť francúzskych vojakov, tzv. batalióna Foch, pod vedením poručíka Jeana Geysselina.[13] Francúzski vojaci boli pôvodne internovaní ako zajatci v Humennom, odkiaľ 13. októbra 1943 utiekli. Aj Jean Pierre Geysselin patril k utečencom z nemeckých zajateckých táborov, ktorí boli dochytení na Slovensku ako politickí utečenci a izolovaní ako vojenské osoby z neutrálnych krajín, ktorým však „treba brániť v akciách proti Nemecku, spojencovi Slovenska.“[14]

O pobyte francúzskych partizánov som od starej mamy a otca počúval často, i keď išlo o kontakt s nimi počas krátkych šiestich týždňov po potlačení povstania. Odprevadil ich k starkému jeho brat Ján, gazda v Drieňove pri Čabradskom Vrbovku, ktorý pri tom riskoval život.[15] Predpokladám, že práve francúzsky oddiel nenarazil na frankofónneho farára náhodou. Prebiehala medzi nimi výmena informácií i koordinácia spolupráce s okolím. Dramatický obraz som si predstavil v spojení s príchodom Francúzov po proviant a správy. Zostávali vo farskej stodole v čase, kým starí rodičia servírovali v jedálni obed nemeckým oficierom po obsadení okolia. Francúzi neskôr bezpečne odišli, vraj smerom na Martin a Vrútky, ale scéna ako z filmovej drámy musela dať domácim zabrať.

13 Dostupné online: https://european-security.com/le-bataillon-foch-et-la-resistance-franco-slovaque/

14 PEJS, Oldřich: K existencii internačního tábora pro válečné zajatce v Humenném (1942 – 1944). In: *Vojenská história*, 1/2008, s. 70–92. Dostupné online: ttps://www.vhu.sk/data/att/128/18739.86d162.pdf

15 O doplnenie informácie o francúzskych partizánoch ďakujem Jánovi Paškovi, vnukovi starkého brata Jána.

Až do začiatku šesťdesiatych rokov pôsobenie starých rodičov počas Povstania nebolo nikde zdokumentované. Až starkého kolega Ivan Kolesár, sám odbojár a väzeň koncentračných táborov, na návšteve u starých rodičov v Lužnej podľa môjho otca povedal: „keď si také akcie robil za Povstania, podaj si žiadosť." Odvtedy mal starký nárok na odbojársku penziu (podľa zákona č. 255/1946 Zb. o príslušníkoch československej armády v zahraničí a o niektorých iných účastníkoch národného boja za oslobodenie v znení zákona č. 101/1964 Zb, tzv. 255-ka). Otec tvrdí, že inak starký status odbojára nevyužíval. „U komunistov nemal dobrú pozíciu, hoci oni na odbojárstvo v Povstaní prihliadali, svedectvá a dôkazy zbierali."

Na tomto mieste by kanonický výklad pamäte rodiny vidieckeho kňaza v Povstaní mohol skončiť. Rodinná pamäť sa sformovala kriticky k situácii v spoločnosti, k politike Sovietskeho zväzu i ku komunizmu ako ideológii. Ako vo väčšine evanjelických rodín, zdôrazňovali sa demokratické tradície medzivojnového Československa. Nikto, hádam okrem príslušníkov Štátnej bezpečnosti a cirkevných tajomníkov, ktorým v osemdesiatych rokoch reportoval otec, u nás nechválil komunistický režim. Nehovoriac o tom ľudáckom, ktorý bol oficiálne potláčaný aj komunistami a evanjelici ho nikdy vo veľkom nevnímali ako svoj. A všetci sa tešili zo zmien, ktoré priniesol november 1989. Takto som našu pamäť zachytil aj v ostatnej knihe (Buzalka 2023: 138–9), kedy som ešte o „opravenom vydaní" nepremýšľal:

> *„Starý otec bol aktívny v Povstaní. Aj keď nie so zbraňou v ruke, ale slovom pomáhal obnove Československa. Po komunistickom prevrate strávil nejaký čas „za odmenu" vo vyšetrovacej väzbe. Pomoc francúzskym partizánom, a najmä svedectvo tých komunistických, ktorí boli našťastie tiež beneficientami, ho pravdepodobne zachránili pred najhorším. Skúsenosť s komunistami ho poznačila navždy. Starý otec bol polosirota, pochádzal zo Žibritova, malej dedinky medzi Krupinou a Banskou Štiavnicou. Získal Masarykovo štipendium, aby študoval teológiu v Štrasburgu. Bol republike za túto šancu vďačný. Odbojársku penziu mu v Československu priznali až desaťročia po vojne. Za socializmu však dcéra aj tak nemohla prísť z emigrácie na pohreb. V Bratislave a okolí sa odohrávajú príbehy mladosti môjho otca. Československo „bránil" spolu s rovesníkmi pred sovietskymi tankami. Našiel v tom čase mamu, alebo možno ona jeho ... Tak som sa stal dieťaťom normalizácie."*[16]

16 BUZALKA, Juraj: *Postsedliaci. Slovenský ľudový protest*. Bratislava 2023.

Opravené vydanie

Péter Esterházy takto píše o opravenom pohľade na text pôvodnej knihy, pri písaní ktorej ešte nevedel o otcovej spolupráci s kádárovským režimom:

> *„Plán: prelistovať si Harmoniu a vyhľadať miesta a vety, ktoré sú „vo vzťahu" s novými faktami ... Teda akoby som čítal o svojom otcovi rodinné spomienky a nie román. Názorne predvediem. „Že otca strašne stĺkli, vyfliaskali ako decko, zbili, ako koňa, v prvom návale zlosti mu zmasírovali ľadviny, a potom metodicky, postupne celé telo, no najmä päty, to som sa dozvedel až neskôr." (str. 680) Nemal som konkrétne informácie o tom, že by otca v päťdesiatom šiestom zbili, iba toľko (sa mi marí), že po 4. novembri na dva-tri dni zmizol, vlastne raz sa podarilo čosi z neho vypáčiť, že mu pendrekom mlátili nohy (kŕčové žily). Tieto roviny porovnať" (Esterházy 2006: 35)*[17]

V deväťdesiatych rokoch som raz zachytil starú mamu hovoriť o starom otcovi môjmu otcovi v súvislosti so staršou dedičskou záležitosťou. V pamäti mi utkvela veta, ktorá mala vysvetliť situáciu v čase krátko pred vojnou. „Vieš, ako to bolo. Však Tvoj otec bol vtedy vládny komisár!" V tom čase som si výraz „vládny komisár" nespájal so žiadnym režimom. Ani mi nenapadlo zásadnejšie sa zamýšľať, akú situáciu opisovala stará mama, keď sa na túto pozíciu lokálneho reprezentanta štátnej moci po rozbití Československa odvolávala.

O tejto etape pôsobenia starého otca na lokálnej úrovni v menšej stredoslovenskej obci – Stredné Plachtince mali podľa súpisu v roku 1940 okolo jeden tisíc obyvateľov; v evanjelickej dedine žilo päť obyvateľov židovského vierovyznania – však rodinná pamäť mlčí. Keď som s tým konfrontoval starú mamu, jej odpoveď bola v zmysle „to muselo tak byť, taká bola situácia."

V liste Okresnému úradu v Modrom Kameni z 22. 7. 1940 – po roku a pol pôsobenia – sa starý otec úradu vládneho komisára vzdáva. Sťažuje sa, že miestny veliteľ žandárskej stanice Antonín Hiedlovský „popudzuje občanov proti mojej osobe, podkopáva tak moju úradnú autoritu, vyzýva ich, aby na tom alebo onom základe, žiadali moje odstúpenie z úradu. Mimo toho mieša sa do úradných obecných, ba i čisto cirkevných záležitostí." Ako ďalej rozpisuje:

„Vzhľadom na uvedenú činnosť pána hl. strážmajstra Hiedlovského nekladiem podmienku ani v najmenšom, aby bol menovaný preložený na iné pôsobište, ale sám sa vzdávam úradu hlavného komisára ... Ja namiesto odpadnutej práci v obci budem meditovať o temate: Postoj slovenského žandára na dedine

17 ESTERHÁZY, Péter: *Opravené vydanie. Príloha k Harmoniii caelestis*. Bratislava 2006.

v oslobodenom Slovensku. Splnil som svoju občiansku povinnosť, keď v nebezpečných dobách kvasu ujal som sa úradu, kedy naší občania národne ešte neuvedomelí zjavne túžili po nových zmenách a pozerali i do zahraničia ...“

V liste Rady obce Stredné Plachtince Okresnému úradu v Modrom Kameni 26. 8. 1940 sa starký ešte podpisuje ako komisár. Aj v piatich spisoch Ústredne štátnej bezpečnosti, z ktorých na najčerstvejšom je dátum 7. 11. 1940, starý otec ešte v tejto pozícii figuruje.

Okresný náčelník na Okresnom úrade Modrý Kameň pre Ústredňu štátnej bezpečnosti v Bratislave v liste z 29. 8. 1940 o napätí medzi farárom (sťažovateľom) a veliteľom žandárskej stanice Hiedlovským udáva, že

> *„sťažovateľ vykonával funkciu vládneho komisára od konca roku 1938 riadne a bez závad .. Nakoľko údaje v sťažnosti uvedené sú závažného rázu, prosím aby Hlavné žandárske veliteľstvo zaviedlo čo najskôr vyšetrovanie proti hlavnému žandárskemu strážmajstrovi Hriadovskému.*[18] *Náprava by mohla nastať len vtedy, keby bol ta preložený energický a nestranný veliteľ.“*

Vzhľadom na časový odstup nie je možné rekonštruovať osobné motívy a tlaky prostredia, ktoré spôsobili, že reprezentant ľudáckeho štátu v luteránskej dedine sa funkcie vládneho komisára ujal. Môže ísť o bežný typ konjunkturálneho, ba pragmatického správania, ktoré sa v morálke príbuzenstva obzvlášť ospravedlňuje, keďže funkcia zahŕňala pomoc blízkym, ochranu a výhody pre deti, budovanie rodinného statusu.

Za úvahu stojí aj pohľad na kolaboráciu s režimom ako spôsob ochrany komunity, ako nepriamo naznačovala stará mama. Kto iný, ak nie miestny kňaz mohol legitímnejšie vykonávať funkciu zástupcu štátu v málo integrovanom dedinskom prostredí do širšej národnej spoločnosti? Odstúpenie z funkcie v čase, kedy Európou prebiehal víťazný nástup Hitlera a ľudácky režim bol tiež na vzostupe však verziu konjunktúry ani pomoci komunite nepodporuje. Môže ísť o obyčajné uvedomenie si, že klerikálnemu režimu viac slúžiť nechcel, ba postupne, priblížením frontu, chcel aktívne prispieť k jeho pádu. Vzhľadom na túto skúsenosť sa potom inak javí aj z hľadiska rodinnej pamäte úplne neznáme členstvo starého otca v komunistickej strane.

Podľa dokumentu „Krátky osobný spis Ministerstva obrany – 1323/2, serie H, číslo 086741“[19] bol Juraj Buzalka od 27. 1. 1948 členom KSČ. Vylúčený bol 8. 9. 1955. V dokumentoch z Okresného úradu v Modrom Kameni je uvedený

18 Meno strážmajstra je vo viacerých dokumentoch uvedené rôzne, podobne ako iné mená a priezviská. Z kontextu je však identifikácia osôb jednoznačná.

19 Vojenský historický archív Bratislava, Osobný spis, 1323/2, H086741.

iný dátum, a to od 11. 11. 1951, vylúčený 21. 6. 1955. V súpisovom hárku k preverovaniu členov pre okresnú organizáciu KSS v Modrom Kameni z 24. 3. 1948, krátko po februárovom komunistickom prevrate, je pri jeho mene uvedené „preverený".

Medzi dokumentami Štátneho archívu v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš, sa nachádza aj trestné oznámenie Jána Vajdu z 31. 5. 1953. Udanie začína obvineniami, že starý otec bol za bývalej republiky zástancom Agrárnej strany a potom bol vládnym komisárom a členom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany.

> *„Pričinil sa o to počas jeho vladárenia, že vyštval ako prvého z obce býv. veľ. četníckej stanice vrch.str. Pochýlneho, ktorý mal ženu Slovensku z Plachtiniec, a on sám bol z Lanštorfu z Moravy ... Farárovi nebol tento veliteľ pochuti pretože mal pokrokový svetonáhľad a farárovi sa videlo, že boľševizuje dolný koniec, v ktorom býval ... Farár Buzalka sa zúčastnil ťaženia proti SSSR. Bol svätiť zbrane na fronte asi 3 – 4 mesiace ... Keď farár videl, že ruská armáda prešla bleskove do protiútoku vzdával sa pomaly funkcií ... Počas Slovenského národného povstania nenastúpil službu v armáde lebo nepovažoval to za potrebné a mal dobrých zastancov jeho Jurka Slávika z Londýna, druhého Vlada Slávika, Štefaníka a pod. indivíduá, ktorí sú po jeho žene veľká milá rodina až do februárových udalostí."*[20]

Tiež pripomína údajný konflikt s riaditeľom školy, ktorého dôsledkom bol riaditeľov odchod. Spomína aj Hiedovského, ktorého starý otec tiež údajne pomohol vyhnať. „V roku 1939 – 1940 vybili plachtinčania farárovi obloky za jeho jednanie ako duchovného." Starký sa počas frontu údajne obohatil. Ako ďalej stojí v udaní:

> *„Buzalka bol organizovaný do februárových udalostí v DS strane a po februári našiel ľudí i našej rodnej strane KSS, že mu vydali legitimáciu s dátumom pred februárom ... K tomuto poznamenávam, že za minulý rok mu chybuje 8 mesiacov nevyplatených známok a taktiež nemá ani kontrolnú známku na podpis Slánskeho ... Že je reakčného smýšľania nasvedčuje i to, že hovoril na jeho býv. spoločníka, ktorý sa pričinil o poštátnenie marmeládky, kde mu údajne peniaze prepadli, pred Magdalenou Smugalovou*

20 Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš, f. OV SNF v Modrom Kameni 1948 – 1959, „*Buzalka Juraj, ev. farár v Stredných Plachtinciach, trestné oznámenie*", 411/1953

v Stredných Plachtinciach, že aj detné deti Buzálku si budú nárokovať a požadovať peniaze ktoré v marmeládke mal.[21]

Tento podľa vlastných slov rodák z robotníckej rodiny vo Vrútkach spomína aj švagra starého otca, Júliusa Pántika, „laureáta štátnej ceny“:

„tento pri vyznamenání si uviedol v životopise, že je syn chudobného učiteľa. Áno chudobného, lebo ako učiteľ v tejto obci choval 12 kusov hovädzieho dobytka držal 2 sluhov /sluhu a slúžku/. Zakúpil si vlastné pole asi 12ha. Matka jeho pochádza zas z kulackej rodiny Slávikovskej, ktorí tiež mali najmenej 3 sluhov mimo žatvy.“[22]

Záver trojstranového udania patrí celkovému zhodnoteniu „reakcionárstva“ farárskeho stavu:

„Už sa urobili nápravy u iných farárov, boli daní tam, kde patrili, aby ľud neotravovali. Tak nech je toto ošetrené dôverným spôsobom, ale u ľudí takých, ktorí sú na určitej politickej výške a majú kladný pomer k nášmu zriadeniu ... Farár Buzalka si vie ešte i dnes protekciu urobiť, lebo má k tomu hmotné prostriedky, v inom prípade je však skúpy a vypočítavý.“[23]

Udanie viackrát nadobúda podobu ohovárania, fabuluje triedneho nepriateľa a celkovo (aj s gramatickými a štylistickými chybami) vyzerá ako písané na objednávku. Viac informácií, napríklad o zhorenom obilí či konflikte zo strážmajstrom Hiedovským, je podobných ako boli uvedené v sťažnosti adresovanej Ústredni štátnej bezpečnosti desať rokov predtým. Napriek tematickému prepojeniu medzi ľudáckymi a komunistickými záznamami však udanie zapadá do obrazu doby politických procesov päťdesiatych rokov a časovo sa zhoduje s vyšetrovacou väzbou, v ktorej starý otec strávil nezistený čas.

Príbuzenský vzťah s predstaviteľmi demokratickej Československej republiky – napríklad s najmladším poslancom Revolučného národného zhromaždenia v Prahe v roku 1918, funkcionárom Agrárnej strany, ministrom a diplomatom Jurajom Slávikom (1890 – 1969), bratrancom svokry Malvíny (rod. Slávikovej), ktorý zomrel v americkom exile, – pravdepodobne poslúžili ako ideologický dôvod vyšetrovania. Bezprostredným dôvodom zadržania však bola „pomoc“ snaživého kostolníka, ktorý údajne na vežu premiestnil vojenský materiál, aby existovala aj bezprostredná kompromitácia ako dôvod začatia vyšetrovania v lokálnom kontexte.

21 Tamže.
22 Tamže.
23 Tamže.

Konfrontoval som s informáciami z udania aj otca (ročník 1944), ktorý mal v čase vrcholiacich politických procesov desať rokov. Aj pre neho bolo členstvo starého otca v KSS novinkou. Podľa neho bol starký isto rád, že ho vyhodili z KSČ, lebo „vtedy to tak bolo, že ľudí nútili vstúpiť". O vyšetrovaní starkého, o ktorom sa kvôli spomienkam v rodine nehovorilo, nevie veľa. Len toľko, že starý otec „bol zatvorený na hrade v Modrom Kameni, neviem či pár týždňov či dní." V dôsledku vyšetrovania,

> *„s mamou chodievali od jesene do jari po rodinách presviedčať [agitovať za vstup do JRD, JB]. Isto to nebolo z nadšenia, ale aby mu dali [komunisti. JB] pokoj. Napokon mu aj tak nedali pokoj ... V 1959. alebo 1960. odišiel do Lúžnej, preložili ho, vymenili, lebo Spevák [farár v Lúžnej, JB] musel odísť. Biskupský úrad ich preložil, vtedy sa toľko nevolili kňazi ako dnes ... Z Okresného výboru KSS boli tlaky. Keď odišiel, bol pokoj. Jednoducho to bola taká nálada od komunistov, že to oni robili na ruský štýl. Išli udania, že brzdí socializmus atď."*

Ako sa hovorilo dobovým jazykom „vylepšoval si u komunistov kádrový profil," vraví otec. Pri posudzovaní vzťahu ku komunistickému režimu však zaváži oficiálny dôvod vylúčenia zo strany: „menovaný od apríla 1954 si neplatil čl. príspevky, nezúčastnil sa čl. schôdzí a preto čl. schôdza 21.júna 1955 sa rozhodla menovaného zo strany vylúčiť."[24] Členstvo v komunistickej strane, o ktorej som sa dozvedel v roku 2024, je však novinka v úplnom rozpore s antikomunistickou rodinnou pamäťou. Prečo o ňom otec nevedel a ani stará mama ho nikdy nespomínala?

Starý otec mohol cítiť hanbu z toho, že sa stal členom. Zároveň môže platiť opak, najmä pre obdobie komunizmu: ak niekoho vylúčia, nesnaží sa o tom hovoriť. Hanbiť sa možno v zrelšom veku aj za naivitu, s ktorou mnohí do zločineckých organizácií vstupujú. Zároveň rodina vôbec nemusela byť informovaná o detailoch života otca v temnom období päťdesiatych rokov. Deti boli ešte malé, manželka mala dosť starostí, hlavne, že muža pustili z väzby domov, boli iné trápenia.

Tak Sovieti ako aj Francúzi, s ktorými starký prišiel do styku počas Povstania, boli pravdepodobne komunisti alebo aspoň ľavičiari. Isto spoznal aj slovenských komunistov. Kým Povstanie mohlo znamenať začiatok úvah o budúcom možnom členstve v KSS, vylúčenie v roku 1955 veľmi pravdepodobne súvisí s vrcholiacimi politickými procesmi, napríklad s procesom s tzv. skupinou

24 Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš, f. OV SNF v Modrom Kameni 1948 – 1959, „*Zápisnica z mimoriadneho zasadnutia byra OV KSS v M. Kameni z 26. novembra 1955*" .

buržoáznych nacionalistov na Slovensku alebo s ťažením za tzv. vyrovnanie sa s náboženskou otázkou, v ktorom bolo členstvo v kňazskom stave nesúladné s členstvom v strane. Vtedy starkého pôsobenie v pozícii komisára ľudáckeho režimu spred desiatich rokov bolo na príťaž. Aktivity v Povstaní zas mohli naopak pomôcť. Povstalecká anabáza pravdepodobne zachránila starému otcovi život, tvrdí môj otec.

Možno však tiež prehodnotiť opciu konformistu. Starému otcovi išlo o prospech z funkcií. Problém týchto špekulácií je, že žiadny profit – majetkový či iný – z členstva starého otca v ľudáckej či komunistickej strane priamo nevyplýva. Z ľudáctvom sa rýchlo rozišiel v čase, keď to ešte potrebovalo odvahu a najmä počas komunizmu starí rodičia nežili v blahobyte, prebytku či v pozícii moci. Reštitúcie po roku 1989 nepriniesli nezistený majetok ani nám dedičom.

Po Nežnej revolúcii prebehla rehabilitácia pracovníkov evanjelickej cirkvi, ktorí boli v období rokov 1948 až 1989 postihnutí. Na generálnom konvente v roku 1991 v Bratislave rehabilitovali odsúdených a väznených, medzi nimi aj deväť ordinovaných, ktorých vzali do vyšetrovacej väzby a potom oslobodili alebo prepustili. Starý otec Juraj Buzalka, farár v Stredných Plachtinciach, bol medzi nimi.[25]

Po novembri 1989

Političkа, diplomatka a herečka Magda Vášáryová v jednom zo svojich statusov na sociálnej sieti na prelome rokov 2024 a 2025 píše:

> *„Naše dnešné problémy s politickými preferenciami niektorých slovenských rodín by možno neboli také hrozivé, keby sme všetci vedeli, na ktorej strane stáli naši dedkovia a babičky, prípadne prarodičia a prastrýčkovia. Ktorí možno aj boli v Kremničke a po 1945 sa okamžite prihlásili ku komunistom. A naša spoločnosť im to dovolila. Nezdalo sa nám to – teda väčšine mlčiacich – odporné. A ich vnúčatá počítajú s tým, že slovenská spoločnosť mávne nad súčasnými odpornosťami rukou a na pokyn dovolí prehlásiť hrdinov za zradcov a nechá ich popraviť – zatiaľ virtuálne. Viete vy, ktorí ste tu so mnou, históriu vašej rodiny? To môže byť prvý krok k nášmu uzdraveniu, ktoré potrebujeme. Nutne.“*[26]

25 Dostupné online: https://www.e-anjelik.sk/index.php/2013/02/20/rehabilitacia-duchovnych-v-ecav-v-r-1991/

26 Dostupné online, link: https://www.facebook.com/magda.vasaryova, 2. 1. 2025

Prvé, čo mi napadlo pri archívnych zisteniach o alternatívnej minulosti starého otca bolo ignorovať ich. Nikomu to predsa nemôže vadiť, veď starý otec bol radový vidiecky farár, nepracoval pre tajnú službu totalitného režimu, nie sú známe bezprávia v súvislosti s jeho pôsobením.

Členstvo v HSĽS i v KSS však nezapadajú do obrazu starého otca ako československého demokrata, odbojára a antikomunistu. Demokratom, odbojárom i antikomunistom starý otec bezpochyby bol, ale z hľadiska dominantného postsocialistického demokratického naratívu o hrdinoch a kolaborantoch, v ktorom sa trpiaci za vieru a prenasledovaní sekulárni disidenti dostali právom do idealizovanej polohy hrdinov, kým bývalí členovia vládnucich strán bez ohľadu na reálne pôsobenie voči okoliu do polohy kolaborácie či aspoň prospechárstva, nie tak celkom. Nové informácie treba teda zakomponovať tak, aby dávali ďalej zmysel z hľadiska formovania demokratickej pamäte aj v prípadoch, ktoré na prvý pohľad vyzerajú „nehrdinsky". Pamäť rodiny na predstaviteľa európskeho aristokratického rodu a reprezentanta slovenskej vidieckej inteligencie v osídlach dobových mocenských vzťahov ponúkajú užitočné porovnanie.

V prvom rade v mikrosvete slovenského vidieka totalita a kolaborácia prebiehali inak ako v prostredí aristokratickej elity na hlavnom peštianskom bulvári. Odboj slovenského vidieka, napríklad, nemohol mať podobu organizovaného undergroundu a donášania na jeho členov. V päťdesiatych rokoch na Slovensku bolo iste žiadúce z hľadiska komunistickej moci sledovať demokratické elity v hlavnom meste. Vysporiadanie sa „s nepriateľmi ľudu" sa však týkalo hlavne roľníkov, kňazov či nepohodlných odbojárov roztrúsených vo vidieckych sídlach. Slovenská demokratická tradícia sa tak – práve v konfrontácii s rodinnou pamäťou – legitimizuje inak ako napríklad maďarská či česká, ktoré sa viac odvíjajú od meštianskeho odporu či rezistencie vyšších vrstiev agrárnej éry.

Nešlo však o rezistenciu nižších vrstiev, ako sa zdá z alternatívneho výkladu, ponúkajúceho sa ako protiklad elitného výkladu, ale o slovenský štandard. V ňom Povstanie ako aj antikomunizmus ako kultivovanie demokratickej tradície treba kontextualizovať do neformálnejších komunitných väzieb, príbuzenstva a náboženstva. Bez sociohistorickej kontextualizácie s prispením pamäte živobytia neznesie „test správnosti" dominujúcim mestským disidentstvom ako reprezentáciou idealizovanej západnej polis, bojujúcej proti autokracii.

Naša demokratická tradícia počas totalitných režimov mala skôr podobu individuálnych ako masových vystúpení, avšak dôležité v nej vždy – viac ako v susedných národných kontextoch – bolo chápavé mlčanie pragmatikov, ktorým rozum velil prežiť. Veď kto by sa v izolovaných komunitách prípadného

opozičného hnutia zastal? Pragmatický postoj v tomto zmysle nenadobúda negatívny či ironický nádych. Vyplýva z tlaku prostredia. Mnoho ľudí tak pomáhalo, ba organizovalo odboj, no nehovorilo o tom. Podobne ako počas vojny pomáhali prenasledovaným židom, ale báli sa to zverejniť aj o desať rokov neskôr. Čo by na to povedali susedia?

Platí však zároveň Esterházyho interpretácia, za ktorou je predstava zodpovednosti tradičnej elity. Ako píše o otcovi, keď ešte nemal v rukách informácie z dokumentov tajnej služby, dôležité je:

> *Že sa im ho nepodarilo podlomiť, (!), nebol frustrovaný, nebol urazený porazený, ale slobodný porazený, to pre mňa znamenalo veľa. Jeho prostredníctvom sa mi podarilo byť hrdý na svoju rodinu – a ja som bol (aj) vďaka tomu silný. Alebo skôr: uvoľnený. Uvoľnene sebavedomý, nie nafúkaný. Pokojne som mohol pochybovať, i byť sebavedomý. To druhé som mohol byť tak, že som pri tom nemusel myslieť na seba. Nemusel som sa vyťahovať. Lebo bol daný jeden veľký (rodinný) hinterland – a k nemu viedli všetky cesty cez otca*[27]

Ako píše odborník na elity, politológ John Higley:

> *„Distribučné alebo represívne operácie vykonávajú elity, ktoré nie sú v žiadnom prípade neutrálne a hľadajú výhody pre seba, svoje rodiny a svojich spolupracovníkov. Elity však nemôžu slobodne podnikať kroky a opatrenia, ktoré sa im páčia. Sú závislé od politickej orientácie neelít a neelitnej podpory opatrení prijatých na riadenie krajiny.“*[28]

Kým týmto tvrdením možno potvrdiť, že elita neexistuje oddelená od spoločenského substrátu, ba sama je súčasťou spoločnosti, druhý citát tvrdí, že povaha elít charakterizuje politický systém. Ako Higley dodáva,

> *„akcie a fungovanie elít sú v moderných spoločnostiach také fundamentálne, že štruktúra a správanie elít predstavuje najzákladnejší rozdiel medzi politickými systémami. Miera, do akej si elity navzájom dôverujú alebo nedôverujú, je to, čo normálne určuje politickú stabilitu alebo nestabilitu. Je logicky a fakticky pred všetkými ústavnými a inštitucionálnymi opatreniami a pred existenciou akéhokoľvek praktického a trvalého stupňa demokratickej politiky.“*[29]

---

27 ESTERHÁZY, Péter: *Opravené vydanie. Príloha k Harmoniii caelestis*. Bratislava 2006, s. 17–18.

28 HIGLEY, John: The Democracy Ideal and Elites. In: *Academia Letters*, Article 4637, 2022, s. 2.

29 Tamže, s. 4.

Soňa Szomolányi, ktorá sa dlhodobo zaoberala komparatívnym výskumom postkomunistických elít, a Zsolt Gál analyzujú existujúce liberálne demokratické inštitúcie v regióne Stredovýchodnej Európy ako nedostatočne zakorenené a ukotvené, a tak ľahko rozvrátiteľné odhodlanými politickými vodcami a elitnými skupinami. Masoví voliči, vystavení populistickej demagogickej rétorike, neprotestujú proti takýmto podrazom a môžu podporovať populistických vodcov-hercov v podnikaní „neliberálnych obratov". Autori zdôrazňujú silný pragmatizmus elít ako ich charakteristický znak u nás.[30] Napríklad existuje priepasť medzi populisticko-nacionalistickou, protiimigračnou a proruskou rétorikou vládnucej slovenskej elity a skutočným správaním a politikou elít, pričom tá je vo veľkej miere zlučiteľná s demokratickými štandardmi a politikami EÚ.

Pragmatické až inštrumentálne praktiky som v mojej doterajšej práci o kultúrnej ekonómii protestu situoval do agrárnych parametrov slovenskej spoločnosti, modernizovanej podľa sovietskeho vzoru.[31] Tento postagrárny model sa aj po demokratickej revolúcii líši od ideálneho modelu občianskej spoločnosti ako ho definuje západné politická teória. U nás je napríklad z tejto perspektívy problematické častejšie prestupovanie verejnej a súkromnej sféry nielen v dôsledku pôsobenia totalitných režimov, ale kvôli vidieckym parametrom spoločnosti a režimu, ktorý bol komunistami modernizovaný.

Verejný pragmatizmus elít napríklad nepraje reprezentatívnej forme demokratickej polis, ale môže byť vnímaný ako pozitívny z hľadiska organizácie a hodnôt príbuzenstva či nebodaj náboženskej komunity. Napríklad kolaborácia vysokých predstaviteľov kléru s totalitnými tajnými službami môže byť aj poslaním ako sa obetovať pre prežitie cirkvi a komunity. Rodinná demokratická tradícia tak môže vytvoriť pro forma „kolaborantov", ktorí sú však presvedčenými demokratickými antikomunistami.

Prípad starého otca ukazuje, že jeho verejný život bol takmer vždy súkromný a jeho súkromný život verejným nielen pod drobnohľadom dedinčanov, ako to v prípade farárov a ich rodín býva, ale aj v policajných a ešteb áckych zápisniciach. Zároveň sme v súkromí o krátkom verejnom „kolaborovaní" starého otca s dvoma režimami nehovorili. Vytesnili sme ho, teda sa nestalo pamäťou. Toto odwesternizovanie, odurbanizovanie a odindividualizovanie pamäte inteligencie by malo pomôcť sformovať novú pedagogiku demokracie. Takú, ktorá

30 SZOMOLÁNYI, Soňa, GÁL Zsolt: Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites. In: PAKULSKI, J. (ed.): *Visegrad Countries in Crisis,* Warsaw 2016, s. 67–86.

31 BUZALKA, Juraj: *The Cultural Economy of Protest in Postsocialist European Union. Village Fascists and their Rivals*. London 2021.

vnáša komplexnosť do neraz schematického či čierno-bieleho vnímania, ktoré často ponúkajú osobné spomienky alebo ideologická politika pamäte.

Práve sociokultúrne parametre slovenskej spoločnosti dvadsiateho storočia, vyplývajúce zo sovietskeho typu modernizácie v dominantne agrárnom prostredí s kľúčovým modelom príbuzenskej domácnosti, v ktorom hádam každá rodina má „svojho ľudáka" a „svojho komunistu", si takúto autochtónnu pedagogiku demokracie žiadajú.

Príbehy boja za demokraciu, hlavne tie prepojené s Povstaním, na postsedliackom Slovensku potrebujeme. Nie pre budovanie falošnej legitimity, ale z dôvodu kontextualizovaného pochopenia postojov a správania demokratov. Príbeh reprezentanta vidieckej inteligencie a dva druhé životy Povstania v ňom, ponúkajú obrátiť výrok Pétera Esterházyho: hovoriť pravdu v demokracii je potvorsky ťažké, keď človek nepozná holé klamstvo!

POUŽITÉ PRAMENE

Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Veľký Krtíš, f. OV SNF v Modrom Kameni 1948 – 1959

Vojenský historický archív Bratislava, osobný spis 1323/2, H 086741

Literatúra

BROCK, Peter: *Folk Cultures and Little Peoples: Aspects of National Awakening in East-Central Europe*. Columbia University Press, New York 1992

BUZALKA, Juraj: *Postsedliaci. Slovenský ľudový protest*. Mamaš, Bratislava 2023

BUZALKA, Juraj: *The Cultural Economy of Protest in Postsocialist European Union. Village Fascists and their Rivals*. Routledge, London 2021

CRĂCIUN, Magdalena & Lipan, Ștefan: Introduction: The Middle Class in Post-socialist Europe: Ethnographies of Its "Good Life". *East European Politics and Societies*, 2000, *34*(2), s. 423–440

ESTERHÁZY, Péter: *Harmonia Caelestis*. Kalligram, Bratislava 2001

ESTERHÁZY, Péter: *Opravené vydanie. Príloha k Harmoniii caelestis*. Kalligram, Bratislava, 2006

EYAL, G., I. Szelényi, and E. Townsley: *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso, London 1998

GILLIS, J. R.: Introduction: Memory and Identity, the History of a Rela tionship. In J. R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton University Press 1994, s. 3–24

HIGLEY, J.: The Democracy Ideal and Elites. *Academia Letters*, Article 4637, 2022, https://doi.org/10.20935/AL4637

HOBSBAWM, Erik: From Social History to the History of Society. *Daedalus* 100, 1971, s. 20–45

KŠIŇAN, Michal: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe 1945 – 1960*. Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce 2012.

PEJS, Oldřich: K existencii internačního tábora pro válečné zajatce v Humenném (1942 – 1944). *Vojenská história* 1/2008, s. 70–92. https://www.vhu.sk/data/att/128/18739.86d162.pdf

PINE, F., D. Kaneff, and H. Haukanes: Introduction: Memory, Politics and Religion – A Perspective on Europe. In F. Pine, D. Kaneff, and H. Haukanes (eds.), *Memory, Politics and Religion: The Past Meets the Present in Europe*, Vol. 4. Halle Studies in the Anthro pology of Eurasia. LIT, Münster 2004, s. 1–29

SZOMOLÁNYI, Soňa, and Zsolt Gál: Slovakia's Elite: Between Populism and Compliance with EU Elites. In J. Pakulski, ed. *Visegrad Countries in Crisis,* Warsaw, Collegium Civitas 2016, s. 67–86

WATSON, Rubie. S. (ed.). 1994. *Memory, History, and Opposition under State Socialism*. Santa Fe, NM: School of American Research Press

ZAVACKÁ, Marína. Literárne podoby Slovenského národného povstania v prvej povojnovej dekáde. In *Slovenská literatúra*, 2024, 71/5, s. 494–511